

Frey Mária–Gere Ilona

A munkanélküliség szociális hatásai

A munkanélküliség – akár mint társadalmi jelenség, akár mint egyéni élethelyzet – számos közvetett és közvetlen ponton kapcsolódik a szociálpolitikához, a társadalmi szférához. Néhány ilyen hatásról illetve kölcsönhatásról lesz szó a következőkben.

A társadalmi megítélés befolyása az ellátás színvonalára

A munkanélküliség általános értékelése (bagatellizálása, elfogadása vagy a fejlődés szempontjából szükségszerűnek ítéltése) alapvetően befolyásolja a munkanélküliek társadalmi helyzetét, a velük való törődés mértékét, és ellátásuk színvonalát is. Ebből a szempontból két meghatározó elmélettel találkozunk: az *alacsony és a bőkezű kompenzációéval*. A magyar szemléletmódban hosszú ideig az első felfogás tükröződött.

A munkanélküliség nyílt megjelenése előtt – lényegében a munkanélküli segély 1989 elején történt bevezetéséig – a viták elsősorban *ideológiai, politikai* indíttásúak voltak. Annak megítélésében csaptak össze, hogy feladhatjuk-e a szocializmus utolsó vívmányát, a – szocialista és nem keynesi értelmezésű – teljes foglalkoztatást. Megjelenhet-e ismét a létbizonytalanság, a munkanélküliség réme Magyarországon, amit az utóbbi négy évtizedben felnövekvő, munkába álló generációk csak hallomásból ismertek?

1989–90 között a vita középpontjába látszólag *kevésbé átpolitizált kérdések* kerültek. Így elsősorban az, hogy egyáltalán beszélhetünk-e valós munkanélküliségről, ha a nyilvántartott munkanélküliek száma a foglalkoztatottakénak csupán töredékét teszi ki. S miért kell a munkanélküliség kezelését a foglalkoztatáspolitikai középpontjába állítani, amikor a munkanélküliek többsége képzetlen, írni-olvasni is alig tudó, a szervezett munka világába nehezen integrálható, sok tekintetben gyökértelen ember? A felerősödő stigmatizáció jeleként a közvélemény a munkanélkülieket lényegében a dolgozni nem akarókkal azonosította. Nemcsak az fogalmazódott meg velük szemben, hogy a munkanélküli segélynek kel-

lően alacsonynak kell lennie ahhoz, hogy rászorítsa a lógósokat a munkára, hanem az is, hogy egyáltalán miért támogatja őket a társadalom, amikor ők maguk tehetnek arról, hogy ilyen helyzetbe jutottak.

Az elmúlt évben, amikor a munkanélküliek száma 80 ezerről 406 ezerre nőtt, és a munkanélküliségi ráta elérte a 8,5%-ot, *a munkanélküliség társadalmi megítélése is megváltozott*. Ahogy a veszélyeztetettség egyre szélesebb és mind képzetlenebb kört érint, úgy hagy alább az „önhiba” túlhangsúlyozása, és terjed a kül- illetve belgazdasági nehézségek felismerése a munkanélküliséget kiváltó okok között. A „bőkezű kompenzáció” elméletétől, de főleg gyakorlatától azonban még igen messze vagyunk. Sokkal inkább az ún. „munkanélküliségi csapda” helyzetében rekedtünk meg. Ez a mi viszonyaink között egyfelől azt jelenti, hogy az alacsony bérszínvonal miatt a munkanélküli járadék és a munkából származó kereset közti különbség oly csekély – esetenként nincs is –, hogy az nem ösztönzi a munkanélkülieket a munkavállalásra. Másfelől széles tömegek számára sem az egyik, sem a másik nem biztosítja a megélhetést, még a létminimum szintjén sem.

A munkanélküliség költségei

A munkanélküliség nemcsak egyéni és társadalmi probléma, hanem *finanszírozási* is. 1991-ben a GDP 1,5%-át fordították erre a célra, az idei évben pedig több mint a dupláját. Ennek forrása egyfelől a *Munkanélküliek Szolidaritási Alapja*, amely a munkáltatók 5, és a munkavállalók 1%-os bérjárulékából képződik. Az állami költségvetés deficitpótló jelleggel járul hozzá az Alaphoz. A *Szolidaritási Alap* kizárólag a munkanélküliek ellátását szolgáló pénzügyi támogatásokra használható fel. Az ún. aktív munkaerőpiaci programokhoz a költségvetésből képződő *Foglalkoztatási Alap* nyújt anyagi fedezetet. Ennek összege a munkanélküliség kezelését célzó együttes forrásoknak csupán egynegyedét tette ki 1991-ben, és ennél is kevesebb lesz az idei évben. Miután a két alap között nincs pénzátcsoportosítási lehetőség, eleve *kizárt, hogy a foglalkoztatási problémák megoldásában a megelőzés és a munkaerőpiaci reintegráció kapjon prioritást*. Ezt alátámasztják a tavalyi adatok is, amikor a munkanélküliek 80%-ának járadékot és segélyt folyósítottak, s mindössze 20%-uk vett részt valamilyen aktív munkaerőpiaci programban.

Ez azért okoz gondot, mert a munkanélküliek passzív ellátásához *tetes közvetett költségek* is kapcsolódnak. Ezek elsődlegesen bevétel-kiesések formájában jelennek meg, ami egyaránt érinti a személyi jövedelemadó és forgalmi adózás, valamint a társadalombiztosítás területét. Ennek összegét egyes számítások 90 milliárd forintra becsülik az idei évben, ami a munkanélküliség várható közvetlen költségeinek 112%-a. Ez a bevétel-kiesés össztársadalmi szinten *csökkenti a szociális célokra fordítható pénzeszközök nagyságát*.

A munkanélküliek ellátása

A munkanélküliek ellátása számos szociális konfliktussal terhes. Ezek közös gyökere az, hogy a *szociális ellátó rendszerek koordinálatlanok, hiányosak*, és az esetleges hézagpótlásra egy adott rendszeren belül is elmentmondásosan kerül sor.

Ez a munkanélküliek ellátásában konkrétan úgy jelenik meg, hogy a munkanélküli biztosítás bevezetésével párhuzamosan *nem épült ki a munkanélküliek szociális segélyezésének rendszere*, amely egyfelől pénzügyi támogatásban részesítené mindazokat, akik az előírt munkaviszony hiányában nem jogosultak az ellátásra, illetőleg kimerítették a járadék-folyósítás idejét, másfelől társadalmilag garantált minimumra egészítené ki azoknak a pénzügyi támogatását, akik alacsony keresetük miatt csak ennél kisebb összegű ellátást kaphatnak. Emiatt a biztosítási rendszert töle idegen funkciókkal kellett megterhelni, ami csakis *eklektikusan* valósulhatott meg. A pályakezdő fiatalokat pl. befogadták a biztosításba, de a többi ellátatlan munkanélkülit nem. Közülük a legnagyobb veszélyben a járadék-folyósítási időt kimerítő munkanélküliek növekvő tábora van, akik a közelmúltig a jóléti szociális segélyezésből is ki voltak zárva, mivel – mint munkavállalási korúak – nem részesülhettek rendszeres szociális ellátásban.

Időközben ez a korlátozás ugyan enyhült, de csak a biztosításból kikerülő munkanélküliek legrászorulóbb csoportja tekintetében, akik ezután jövedelem-teszt alapján fognak havi 4000 Ft szociális segélyt kapni. Ez az összeg a minimális bér fele.

Általában is súlyos társadalmi konfliktusok forrása, hogy a munkanélküli járadék kiszámításának alapját képező *keresetek alacsony színvonalára miatt a származtatott ellátás mértéke is elviselhetetlenül alacsony*. (1991-ben az ellátottak 60%-ának munkanélküli járadéka nem érte el a létminimum nagyságát.) A nyugati rendszerekben az alacsony munkanélküli ellátást számos – a létbiztonságot szolgáló – szociális juttatás egészíti ki, ami nálunk hiányzik.

Munkanélküliség és társadalombiztosítás

Magyarországon az elmúlt évtizedekben a társadalom tagjainak biztonsága az általános foglalkoztatottságon nyugodott. Ez egyfelől azt jelentette, hogy *a szociális ellátások nagy része munkaviszonyhoz kötődött*, elsősorban a társadalombiztosításban, de esetenként a szelektív szociális alrendszerben is. Ez arra ösztönözte a munkavállalási korú népességet, hogy munkájával „kiváltsa” a jogosultságot ezen juttatásokhoz. Másfelől, a munka értéke és értékelése sem elsősorban a teljesítmény alapján méretett meg, hanem a „*szociális bonus*” rendszerén nyugodott. A társadalombiztosítási ellátásoktól a kedvezményes lakáshoz jutásig, az üdüléstől a támogatott utazásokig mindenkinek volt „*társadalmi hitelkerete*”. En-

nek elérhetősége azon múltott, hogy *az egyén hol helyezkedett el a foglalkozási hierarchiában*.

A munkanélküliség intézményesülésével ez a közvetlen érdekeltségi viszony felbomlott. A gazdasági krízis következtében ugyanakkor nincsenek meg a feltételei a *biztosítás + állami garancia* modelljén alapuló szociális biztonság kiépítésének. Emiatt a munkanélküliség széles tömegeket érintő kockázatára sem a társadalombiztosítás, sem az egészségügy, sem a lokális szociális ellátórendszer nem tud adekvát megoldásokat nyújtani.

Az új modellben a biztosítási rendszer és az állami részvétel mellett növekedni fog a *személyes felelősség* szerepe a szociális biztonság megteremtésében. Az utóbbival kapcsolatban azonban figyelembe kell venni, hogy

- nem mindenki képes munkát végezni (települési hátrány, rokkantság, betegség, fokozott családi terhek stb. miatt);
 - nem mindenki tud munkát vállalni (munkalehetőségek hiánya, alacsony képzettség, előítéletek működése stb. miatt);
 - a munkaadó és a munkavállaló viszonya nem kontrollált (a szakszervezetek diszfunkcionálisan működnek);
 - bizonyos esetekben a munkaviszony eltitkolása közös érdeke lehet a munkaadónak és a munkavállalónak egyaránt, mert a kockázatvállalás jelentős nyereséget hoz mindkettejüknek (pl. mentesülnek a TB-járulék vagy a jövedelemadó fizetésétől, a munkanélküli járadék mellett pótlólagos jövedelemre tehetnek szert, s emellett TB-jogviszonyuk is megmarad stb.);
 - az *eltartott családtagok biztonsága* ma is biztosítási elven nyugszik, így a hozzátartozók sem lesznek jogosultak pl. özvegyi vagy szülői nyugdíjra illetve árvaellátásra, ha az eltartó nem jogosult munkanélküli segélyre illetve járadékra, vagy kimeríti azt.
- Ezért igen fontos feladat *a társadalmi biztonság alapelveinek újradefiniálása, mind a munkanélküliek* (biztosítottak és biztosító nélküliek), *mind pedig az eltartottak társadalmi védelme érdekében*, nevezetesen betegség, öregség, rokkantság, eltartó elhalálása, és a teljes jövedelemnélküliség eseteire.

A munkanélküliség által különösen érintett csoportok

A demográfiai folyamatok kínálatnövelő hatása és az általános foglalkoztatási feszültségek időbeli egybeesése miatt *a fiatalok* (pályakezdők) munkanélkülisége várhatóan elkövetkezendő éveink legnehezebb és leg-súlyosabb problémái közé tartozik majd. E rétegen belül is a legnehezebb helyzetben a veszélyeztetett fiatalok vannak (fogyatékosok, állami gondozásból kikerülők, deviánsok stb.). A növekvő számú ifjúság foglalkoztatási gondjainak megoldásában – a munkanélküliség általános kezelési módjain túl – különös jelentőséget kaphat a munkaerőkínálat mérséklé-

sének lehetősége. (Erre elsősorban a demográfiai változásokat követni képes, flexibilis oktatási rendszer lenne alkalmas.)

Noha a nők a munkanélküliek között összességében kisebb arányban fordulnak elő, mint a foglalkoztatottak összességén belül, egyes csoportjaikat a munkanélküliség több oldalról is veszélyezteti. Ez azzal függ össze, hogy

- a női munkaerő jelentős mértékben képviselteti magát egyes, munkanélküliséggel különösen fenyegetett munkakörökben (pl. egyszerű betanított ügyviteli munkák stb.);

- iskolázottsági színvonaluk emelkedése ellenére 42%-uk ma is legfeljebb csak 8 általános iskolai végzettséggel rendelkezik, és alig egynegyediknek van szakképzettsége;

- a család rászoruló tagjainak ellátása, gondozása elsősorban a nőket terheli, s ez csökkenti foglalkoztatási értéküket;

- a gyermekük gondozására több évig otthon maradó nők képzettsége devalválódik, szakmai fejlődésük elmarad.

A munkanélküliség szempontjából különösen veszélyeztetettek a társadalom perifériáján élő, gyengébb pozíciójú személyek (pl. az *egészségkárosodottak, kisebbségek, menekültek, deviánsok* stb.). A körükbe tartozók egyéni, közösségi, társadalmi alapkonfliktusa – még a nevesített csoportokon belül is – rendkívül különböző, s az ebből fakadó vagy ezt súlyosbító korlátozott munkavégző képességük, illetve egyes esetekben nehezen tolerálható munkavállalási attitűdjük, sajátos munkavégzési szokásaik lehetetlenné teszik foglalkoztatási gondjaik generális megoldását.

Egy keresletszegény gazdaságban bármely hátrányos helyzetű csoport viszonylagos munkaerőpiaci védelme csak fokozott állami segítséggel, célzott – az egyén vagy csoport munkavállalási fékjeit feloldani képes – beavatkozásokkal, összehangolt foglalkoztatási rétegprogramokkal valósítható meg. (Ezek kidolgozásához „A foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról” szóló törvény – a közhasznú foglalkoztatás, munkahelyteremtés támogatásával, a munkaerőpiacról tartósan kiszoruló rétegek foglalkoztatásának ösztönzésével – utat nyitott.)

A munkanélküliség nem anyagi hátrányai

A munkanélküliség egyik legsúlyosabb következménye az a *morális válság*, amit – a tartós munkanélküliség kitolódásával – egyre több állásnélküli megél, és elviselni kényszerül. A gazdaság nagyon lassú átalakulása, az általános recesszió és a külpiazi viszonyok kedvezőtlen változása miatt a munkanélküliség veszélyének leginkább kitett, hátrányos helyzetű munkavállalók (szakképzetlenek, alacsony iskolai végzettségűek, egészségkárosodottak, bizonyos etnikai közösségek, kis- és többgyerekes nők stb.) után egyre inkább megindul azon társadalmi csoportok *periferizálódása* is, amelyek a belső munkaerőpiacot eddig uralták. A deklasszálódási folyamat újabb rétegeket sodor a létbizonytalanság határára, felerősítve ezáltal a társadalom belső viszonyait jellemző leszakadási folyamatot.